

έναντι της κοινωνίας. Οι ήρωες άλλοτε είναι ανθρώπινα όντα και άλλοτε μη ανθρώπινα (ζώα, μάγισσες, δράκοι, νεράιδες) ή αμφίσημες υπάρξεις (ανθρωπόμορφα όντα, άνθρωποι που μεταμορφώνονται σε ζώα ή φυτά, ζώα που μιλούν και συμπεριφέρονται σαν άνθρωποι), άλλοτε εντάσσονται και δρουν στον κοινωνικό χώρο και άλλοτε στον χώρο της φύσης ή της φαντασίας (οι δράκοι, οι μάγισσες, οι νεράιδες, δηλαδή οι μη ανθρώπινες, φανταστικές υπάρξεις τοποθετούνται στα βουνά, στις θάλασσες, στον κάτω κόσμο, στα απαγορευμένα δωμάτια: τα ανεπιθύμητα παιδιά που κάποιος φθονερός συγγενής θέλει να εξαφανίσει ή να σκοτώσει εκτίθενται στα βουνά και όχι μέσα στα όρια ενός οικισμού· οι άνθρωποι παντρεύονται και συμβιώνουν με ζώα ή με φανταστικά όντα συνήθως σε απομακρυσμένα μέρη ή στον κάτω κόσμο). Ωστόσο, ακόμη και αυτές οι θεμελιώδεις και βιολογικές σημασίες για την παραμυθική αφήγηση αντιθέσεις στην ουσία αίρονται. Παρόλο που τοποθετούνται σε πρώτο πλάνο, παύουν να λειτουργούν ως πραγματικές αντιθέσεις, αφού στον κόσμο του παραμυθίου όλα είναι πιθανά και τίποτε δεν εντάσσεται σε μια λογική η οποία αναζητά την εύρεση μιας αιτίας,²⁴ μιας λογικής εξήγησης, πίσω από τα δράμενα. Έτσι, τα υπερρεαλιστικά δράμενα και οι μαγικές πράξεις παρουσιάζονται ως κάτι το φυσικό και αναμενόμενο· το φανταστικό εντάσσεται στην καθημερινότητα των ηρώων. Η διήγηση κινείται άλλοτε στο ανθρώπινο πλαίσιο και άλλοτε στο εξωνθρώπινο, ή στο μεταίχμιο των δύο πλασίων (όπως στην περίπτωση των μεταμορφώσεων ανθρώπων σε ζώα και το αντίθετο), καταργώντας στην πραγματικότητα τα κάθε διαχωριστική γραμμή.

Μεταμορφώσεις και περιβόλια: μοτίβα-συντελεστές στη δημιουργία του υπερρεαλιστικού και μαγικού στοιχείου

Οι μεταμορφώσεις αποτελούν ένα από τα κυριότερα συστατικά της αφήγησης στα μαγικά παραμύθια και, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο στοιχείο, συμβάλλουν στη δημιουργία της υπερρεαλιστικής και μαγικής ατμόσφαιρας. Δεν αφορούν μόνο ανθρώπινα όντα αλλά και ζώα, πουλιά, ψάρια, άψυχα αντικείμενα – τα πάντα μπορούν να μεταμορφωθούν σε κάτι άλλο αλλάζοντας, χωρίς όμως να χάσουν την αρχική τους ταυτότητα. Παραθέτω ενδεικτικά δύο σύντομα αποσπάσματα. Το πρώτο, από τον «Γιο της Χήρας», είναι δείγμα μιας «ποη-

²⁴ Ευχαριστώ τον φοιτητή Πασχάλη Σπυρούδη για την τελευταία αυτή παρατήρησή.

Το νεοαθηναϊκό θα ήθελ' πορα μολέτ' / Χ. Χατζηποδηγ - Καψαμάλας

τικής», θα λέγαμε, μεταμόρφωσης· το δεύτερο, από το διπλό παραμύθι «Τα χρυσά κλαδιά και ο Αλίμονος», μιας ιδιαίτερα «μαγικής»:

Εκεί που ο νιος έγλεπε αυτό το περιβόλι και δεν ήξερε πού να πρωτορίξει τα μάτια του, να σου κι έρχονται πετώντας τρία περισσότερα όμορφα όμορφα σαν τι να σου πω, φαντάσου! Αυτά τα περισσότερα, σαν ήρθανε κοντά, αφήσανε τα φτερά τους στην άκρη της στέρας κι εγίνηκαν τρεις κοπέλες δροσερές και λουλουδάτες, που κι ο πατριάρχης να τις έγλεπε, θα κουζουλάινουνταν, όχι αυτός, που 'τανε νιος πολληκαράκι.

Γίνεται αμέσως ένα γεράκι ο Αλίμονος, πετά, πάει να βρει το παιδί. Το παιδί τον είδε που 'ρχότανε, γίνεται αετός, πέφτει πά' στον Αλίμονο. Γίνεται ο Αλίμονος ένα πιο μεγάλο όρνεο, πολεμούσε να φάει τον αετό. Γίνεται το παιδί δυο σπόροι, πέφτει ο ένας μες στην ποδιά της βασιλοπούλας, που καθότανε στο περιβόλι, πέφτει ο άλλος κάτω. Ο Αλίμονος γίνεται αμέσως ένα περιστέρι, πηδά στην ποδιά της βασιλοπούλας, τρώει τον ένα σπόρο. Ως να πηδήσει κάτω να φάει και τον άλλο, κείνον που ήταν το παιδί μέσα, γίνεται το παιδί ένα γεράκι, αρπάζει το περιστέρι με τα νύχια του, το ξεσκίζει, το κάνει κομματάκια. Χάθηκε ο Αλίμονος, πάει.

Το θέμα της μεταμόρφωσης στη λαϊκή λογοτεχνία θεωρήθηκε από πολλούς απόρροια και κατάλοιπο του μαγικού τρόπου σκέψης των λεγόμενων πρωτόγονων λαών και κυρίως του ανιμισμού τους,²⁵ δηλαδή της πίστης ότι η ψυχή έχει υπόσταση, άυλη και ξεχωριστή από το σώμα, και μπορεί να ενσωματώνεται ακόμη και σε άψυχα αντικείμενα. Οι Άγγλοι ανθρωπολόγοι James Frazer και Edward Tylor, τους οποίους απασχόλησε ιδιαίτερα η «πρωτόγονη» σκέψη, υποστήριξαν ότι αυτές οι αντιλήψεις σχηματίστηκαν όταν οι «πρωτόγονοι» προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τον κόσμο των ονείρων (να εξηγήσουν, π.χ., πώς μπορεί ο άνθρωπος στα όνειρα να υφίσταται σε διαφορετικό μέρος από εκεί όπου βρίσκεται το σώμα του) και να απαντήσουν στο ερώτημα της τύχης της ψυχής του ανθρώπου μετά τον θάνατο. Έτσι, δημιουργήθηκε η πίστη ότι υπάρχει και κάποια υπερφυσική πραγματικότητα. Ο Tylor, ο οποίος εισηγήθηκε τον όρο, θεώρησε ελάχιστο περιεχόμενο του ανιμισμού την «πίστη σε υπερφυσικά όντα», και τον χαρακτήρισε μια απλούστατη μορφή θρησκείας. Μεταμορφώσεις, όμως, δεν συναντώνται μόνο στη λογοτεχνία των πρωτογονικών λαών. Υπήρξαν ιδιαίτερα αγαπητό θέμα και σε έργα επώνυμων λογοτεχνών των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, χωρίς να αποτελούν «πίστη των ποιητών», όπως παρατηρεί και ο Μ. Μερκακλής ([1973], 144–145).

²⁵ Για τον όρο «ανιμισμός» (από το λατινικό anima = ψυχή) βλ. G. R. Lienhardt 1985, 78 και 164.

Θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε το θέμα της μεταμόρφωσης, όπως και αυτό του ανθρωπομορφισμού ζώων και αντικειμένων στο παραμύθι, δίνοντάς τους μια διαφορετική εήγηση, όχι πάντως άσχετη με την ερμηνεία τους ως απόδειξη του διαφορετικού (αλλά όχι κατώτερου· βλ. και σ. 132) τρόπου σκέψης των πρωτογονικών και των παραδοσιακών κοινωνιών σε σχέση με τις σύγχρονες, ορθολογιστικές κοινωνίες. Τόσο στα παραμύθια όσο και σε άλλα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας συχνότατα διαπιστώνουμε την υπέρβαση ορίων μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών. Γνωστό παράδειγμα άρσης ορίων είναι η περιπτώση του δημοτικού τραγουδιού κατά την οποία ο άνθρωπος ορίζεται και περιγράφεται με όρους που ανήκουν σε κατηγορίες άλλων ειδών: π.χ. η όμορφη κοπέλα παρουσιάζεται ως περισσότερο και μαλωμένο με τον ήλιο για το ποιος από τους δύο είναι ομορφότερος· ο γενναίος κλέφτης γίνεται σύννεφο και αντάρα· ο ξενιτεμένος παντρεύεται την κόρη της μάγισσας και λημονεί τον τόπο του· τα καράβια παίρνουν «το βοριά το δροσερό» και φεύγουν²⁶ ο Χάρος «φυτεύει νιές για λεμονιές, τους νιούς για κυπαρίσσια» κλπ. Συχνά συμβαίνει και το αντίθετο: ζώα (ο αϊτός, το ελάφι, η περδικά, το περιστέρι) αλλά και φυσικά αντικείμενα (ο ήλιος, τα πουλιά, τα βουνά, τα δέντρα, τα καράβια) έχουν ανθρώπινη συμπεριφορά και συνδιαλέγονται μεταξύ τους και με τους ανθρώπους. Σε τελική ανάλυση, τα έμβια όντα και τα άψυχα αντικείμενα εξισώνονται και κατέχουν ισότιμη θέση.²⁷

Η στάση του «πρωτόγονου» ανθρώπου απέναντι στον φυσικό κόσμο προβληματίσει τους ανθρωπολόγους, οι οποίοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο, αν και αρκετοί το αντιμετώπισαν με υποτιμητική διάθεση. Ο Lévy-Bruhl χρησιμοποίησε όρους όπως «προλογική» ή «πρωτόγονη» σκέψη, χαρακτηρισμούς στιγμάτα που ακόμη και σήμερα δεν έχουν ξεθωριάσει.²⁸ Αυτό το είδος σκέψης έδωσε την εντύπωση ότι δημιουργεί ταυτότητα ουσίας μεταξύ ανθρώπου και φύσης, γι' αυτό και ονομάστηκε «συμμετοχή». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να δηλωθεί ότι δύο φαινόμενα ανάμεσα στα οποία δεν υφίσταται κα-

²⁶ Το τραγούδι στο οποίο υπάρχει αυτή η εικόνα χρησιμοποιείται από τον Γ. Σεφέρη ως αποδεικτικό παράδειγμα του σχολίου του ότι το άλογο στοιχείο δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο της λεγόμενης μοντέρνας ποίησης (βλ. Γ. Σεφέρης, *Δοκίμιές*, τ. 1, Αθήνα, Ίκαρος, 1974, 86-89).

²⁷ Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα ανίγματα στα οποία τα άψυχα αντικείμενα ανιμαθοποιούνται ως έμψυχα. Βλ. Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου 2006, 52-81, όπου συζητείται ευρύτερα το ζήτημα των ταξινόμησεων και η σημασία τους για την κατανόηση του τρόπου σκέψης των ανθρώπων στις παραδοσιακές κοινωνίες.

²⁸ Βλ. J. Fernandez 1986, 54-55.

μία σχέση ή επαφή θεωρούνται ότι είναι ταυτόσημα ή εν μέρει ταυτόσημα ή ότι υφίστανται ισχυρή αλληλεπίδραση. Οι συνάψεις αυτές και οι συσχετισμοί προξενούσαν εντύπωση, επειδή απέκλιναν από τη συνηθισμένη «λογική» σκέψη. Αξιοσημείωτο είναι, ωστόσο, ότι αυτός ο τρόπος σκέψης στην ουσία αμφισβητεί τα στεγανά ανάμεσα σε διάφορες κατηγορίες και αναγνωρίζει συγγενείες ανάμεσα σε όλα τα πράγματα, σε όποια κατηγορία και αν ανήκουν. Ο Ernst Cassirer (1960, 108) κάνει λόγο για μια «συγγένεια αίματος όλων των πραγμάτων» (consanguinity of all things) που επικρατεί ως θεμελιώδης προϋπόθεση της ολιστικής ή μυθικής, όπως ονομάστηκε, σκέψης στις πρωτογονικές και παραδοσιακές κοινωνίες. Η ζωή σε αυτές τις κοινωνίες, όπως παρατηρεί, δεν είναι χωρισμένη σε κατηγορίες και υποκατηγορίες, αλλά αποτελεί ένα αδιάσπαστο συνεχές σύνολο που δεν επιδέχεται απόλυτες και σαφείς οριοθετήσεις. Έτσι, οι διάφορες περιοχές δράσης δεν οριοθετούνται, αλλά είναι ρευστές και κυμαινόμενες.

Αν δούμε τα πράγματα μέσα από αυτήν την οπτική, ίσως μπορούσαμε να εξηγήσουμε από πού εκπορεύεται ο σεβασμός που δείχνει ο παραδοσιακός άνθρωπος απέναντι στη φύση και σε τι οφείλεται η φιλόλογη στάση του απέναντι στα δημιουργήματά της.²⁹ Η έκφραση τέτοιων αισθημάτων μαρτυρείται σε αρκετά παραμύθια, παρόλο που στο παραμύθι, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν υπάρχει έκδηλος συναισθηματισμός. Στο παραμύθι δίνεται ιδιαίτερη αξία στην ομορφιά της φύσης,³⁰ η οποία ίσως γα' υπερτερεί από αυτήν του ανθρώπου,³¹ μια και μέτρο της ανδρώπινης ομορφιάς είναι η ίδια η φύση. Οι αναφορές σε κοπέλες «πεντάμορφες που λάμπουν σαν τον ήλιο», σε «παλληκάρκια σαν το φως την ανατολή», σε κοπέλες που από τον κόρφο τους πέφτουν τριαντάφυλλα και από τα μάτια τους μαργαριτάρια, σε φερέματα πάνω στα οποία είναι κεντημένος ο ουρανός με τ' άστρα του,

²⁹ Ο Michael Bell στη μελέτη του *Το πρωτόγονο* (1976, 23) σημειώνει: «Όταν ο πρωτόγονος άνθρωπος αντίκειλε τις διάφορες όψεις του κόσμου της φύσης, όπως λόγω χάρη του καιρού, τα ζώα ή τα φυτά, τα βλεπε - απ' ό,τι ξέρουμε - σαν εκδηλώσεις μιας βούλησης και μιας νόησης όμοιας με τη δική του. Μόλο που το περιβάλλον του φαινόταν πολλές φορές εχθρικό, ο πρωτόγονος άνθρωπος αισθανόταν πως οι σχέσεις του με το περιβάλλον αυτό ήταν συγγενικές και όχι υπερβατικές ή ξένες προς αυτόν.»

³⁰ Πρέπει όμως να τονιστεί ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες η αγάπη και ο θαυμασμός για τη φύση δεν πηγάζουν από αισθήματα ρομαντισμού, όπως συμβαίνει σε κοινωνίες που έχουν αποκοπεί από το φυσικό περιβάλλον, αλλά αποτελεί γνήσιο αισθημα. Βλ. Στ. Κυριακίδης 1978, 129-160, και Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου, «Ο Κ. Κρυστάλλης και η δημοτική παράδοση: Μια ανατοχολογία», *Ελληνικά* 44 (1994), 135-145.

³¹ Για τον σημαντικό ρόλο που παίζει στο παραμύθι η ομορφιά βλ. παρακάτω, σ. 138-139, τις απόψεις του Lüthi.

η γη με τα λουλούδια της και η θάλασσα με τα ψάρια της και που στη θέα τους θαρρεί κανείς ότι αστράφτει ο ουρανός, αποτελούν τυπικά στοιχεία του μυθολογικού κώδικα.

Ο εκθειασμός της φύσης μαρτυρείται και από τη σημαίνουσα θέση που κατέχει στα παραμύθια το μοτίβο του περιβολιού και γενικότερα των λουλουδιών. Στο παραμύθι «Τση μοίρας τα γραμμένα», η βασίλοπούλα ανοίγει την τεσσαρακοστή κάμαρα «και ίντα να δει; Τι πουλιά και τι κελαιδίσματα ήτανε κείνα, και τι πεταλούδες και νερά, και μια όμορφη χασούζα, απου' χενε στη μέση τ'η ένα μαρμαρένιο αϊτό κι ήτρεχε νερό απου' το στόμα ντου!» Το ίδιο και ο γιος της χήρας, στο ομώνυμο παραμύθι, στην τεσσαρακοστή κάμαρα «γλέπει ένα ωραίο περιβόλι τόσο όμορφο ώστε που θαμπώσανε τα μάτια του. Τα πιο διαλεγμένα δέντρα όλου του κόσμου τα έγλεπεσ εκεί μέσα συναγμένα, και μες στη μέση από όλαυτή την πρασινάδα κι από αυτά τα κλαδιά, που τα 'γλεπεσ και λυγίζανε από τα ωραία φρούτα που τα εστόλιζαν, ήτανε μια στέρνα μαρμαρένια που ελαμποκοπούσε απ' την ασπράδα.» Στο παραμύθι «Τα χρυσά κλαδιά και Ο Αλίμονος» ο γιος της φουρνίσσας «βλέπει, λίγο πιο κάτω, απ' την άλλη μεριά του βουνού, έναν πύργο, η πόρτα ανοιχτή, ένα ωραίο περιβόλι, κι ανάμεσα στα δέντρα και στα λουλούδια ένα ποταμάκι κι έτρεχε». Στην «Άτυχη βασίλοπούλα» η κοπέλα «ανοίει το παραθυράκι, θωρεί άλλο περιβόλι βασιλικό. Ήρχετο αέρας μυρισμένος, επειδήτις και είχε δέντρα διάφορα. Της άρεσε να πάει να πάρει το πλουμί της και να κάτσει να πλουμίξει. Εκεί έρχεται ένα πουλάκι ολόχρυσο και καθίζει στη λεμονιά [...]» Στο «Χρυσό άλογο» το βασιλόπουλο αναζητά την πεντάμορφη του κόσμου και τη βρίσκει να κοιμάται «στο χρυσό της κρεβατάκι, που 'τανε γεμάτο άνθη και τριαντάφυλλο». Η Σιχούνα, στο ομώνυμο παραμύθι, όταν τη ρωτά ο πατέρας της τι θέλει να της φέρει από το ταξίδι του, απαντά: «Μοναχόν έναν τραντάφυλλον θέλω.»

Η συνάφεια του μοτίβου της μεταμόρφωσης με αυτό του περιβολιού δεν είναι τυχαία. Το περιβόλι ως τόπος όπου συχνά συντελούνται οι μεταμορφώσεις, όπου δηλαδή οι ανθρώπινες και οι ζωικές υπάρξεις αλλάζουν ρόλους με φόντο τη φύση, δεν αποτελεί απλώς στοιχείο που συντελεί στη δημιουργία μαγικής ατμόσφαιρας, αλλά μαρτυρεί ότι ο παραδοσιακός άνθρωπος δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ξεχωριστή οντότητα αποκομμένη από τα άλλα μέρη του όλου που συναπαρτίζουν τον κόσμο του. Η ουμανιστική, μετα-αναγεννησιακή άποψη ότι ο άνθρωπος αποτελεί αυθύπαρκτη οντότητα η οποία λειτουργεί λογικά επάνω στη φύση, και όχι αναλογικά με αυτήν, άλλαξε τον

τρόπο σκέψης μας. Ο άνθρωπος έχασε τη δυνατότητα να συλλαμβάνει το άτομό του και το κοινωνικό του σύστημα με όρους άλλων ειδών. Έτσι, ενώ στις σύγχρονες κοινωνίες μαθαίνουμε, κυρίως μέσω της παιδείας αλλά και με την καθημερινή εμπειρία, να κάνουμε σαφείς διαφορισμούς μεταξύ αντικειμένων που ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη σχέση φύση-κοινωνία, στη λαϊκή λογοτεχνία επιχειρείται η υπέρβαση των αντιθέσεων και η τοποθέτηση του ανθρώπου σε μια ισότιμη και όχι ανώτερη θέση.

Η εικονιστική νόηση στο παραμύθι

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που συνδέεται με τα θέματα που συζητήθηκαν στην προηγούμενη ενότητα είναι ότι στα παραμύθια, όπως άλλωστε και στα άλλα είδη της προφορικής λαϊκής λογοτεχνίας (δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, αινίγματα), αποκαλύπτεται η τάση των ανθρώπων των παραδοσιακών κοινωνιών να σκέφτονται και να εκφράζονται με εικόνες. Τόσο ο αντικειμενικός κόσμος όσο και ο κόσμος του συναισθήματος και της φαντασίας ορίζονται με τη βοήθεια εικόνων. Θα αρκεστώ σε μερικά παραδείγματα: Στο παραμύθι «Τση μοίρας τα γραμμένα», τα βάσανα των ανθρώπων είναι μέσα σε τσουβάρια, άλλα γεμάτα και άλλα μισογεμάτα, και σε κάθε άνθρωπο αντιστοιχεί κάποιο από αυτά, ανάλογα με το τι του έχει γραμμένο η μοίρα του. Η μοίρα ή τύχη του ανθρώπου νοείται ως πρόσωπο: ένα πρόσωπο με σημαίνουσα και συχνή παρουσία στα ελληνικά παραμύθια.³² Ο ήλιος, το φεγγάρι, η θάλασσα νοούνται και αυτά ως πρόσωπα που μπορούν μάλιστα να έχουν γιους και κόρες (πρβ. «Τα χρυσά κλαδιά και Ο Αλίμονος», «Ο Μεγαλέξαντρος, ο γιος του Ήλιου»). Πρόσωπα είναι και η μέρα και η νύχτα και, όπως διαβάζουμε στα «Τρία έξυπνα αδέρφια», οι άνθρωποι πηγαίνουν και φέρνουν στον τόπο τους κάθε πρωί την ημέρα και κάθε βράδυ τη νύχτα. Οι μήνες είναι «παράμορφα παλληκάρια» με συμπεριφορά φιλάνθρωπη προς τους καλούς και εκδικητική προς τους κακούς («Οι δώδεκα μήνες»).

Στα παραπάνω παραδείγματα αποκαλύπτεται ένας τρόπος σκέψης που θα μπορούσε κάλλιστα να ονομαστεί εικονιστικός. Η εικονιστική σκέψη, που προσιδιάζει κατεξοχήν στις παραδοσιακές κοινω-

³² Στα παραμύθια αλλά και στα άλλα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας (κατεξοχήν στις παραδόσεις) η τύχη του ανθρώπου, ή η μοίρα του, ταυτίζεται και παρουσιάζεται ως πρόσωπο. Για τη μοίρα και τις Μοίρες βλ.: R. Dawkins 1942, Γ. Α. Μέγας 1963, 47-62 και Δ. Οικονομίδης 1972, 3-26.